BỘ GIÁO DỤC VÀ ĐÀO TẠO
TRƯỜNG ĐẠI HỌC SƯ PHẠM HÀ NỘI

----ꕥ📖ꕥ----

ĐẶNG MINH TÂM

TÊN RIÊNG NGƯỜI ÊĐÊ Ở TÂY NGUYÊN

***Chuyên ngành*: Ngôn ngữ học**
***Mã số*: 9.22.90.20**

TÓM TẮT LUẬN ÁN TIẾN SĨ NGÔN NGỮ HỌC

HÀ NỘI - 2019

LUẬN ÁN ĐƯỢC HOÀN THÀNH TẠI
TRƯỜNG ĐẠI HỌC SƯ PHẠM HÀ NỘI

Người hướng dẫn khoa học:
1. GS.TS. ĐỖ VIỆT HÙNG
2. PGS. TS. NGUYỄN THỊ NGÂN HOA

Phản biện 1: GS.TS Hoàng Trọng Phiến
Trường ĐHKHXH&NV – ĐHQG Hà Nội

Phản biện 2: GS.TS Nguyễn Văn Hiệp
Viện ngôn ngữ học - Viện KHXH Việt Nam

Phản biện 3: PGS.TS Tạ Văn Thông
Viện từ điển học và Bách khoa thư Việt Nam

Luận án được bảo vệ trước Hội đồng cấp trường họp tại
Trường Đại học Sư phạm Hà Nội
vào hồi … giờ, ngày … tháng ..... năm 2019

Có thể tìm đọc luận án tại:
- Thư viện Quốc gia;
- Thư viện Trường Đại học Sư phạm Hà Nội.

MỞ ĐẦU

1. Lí do chọn đề tài

Tên riêng chỉ người là đối tượng khá phức tạp về nhiều phương diện. Chiếm ưu thế là thành phần có tính chất ngôn ngữ học. Nghiên cứu tên riêng người Êđê là tìm hiểu bản chất ngôn ngữ học của lớp từ ngữ đặc biệt này. Nó không những chỉ ra đặc điểm về ngôn ngữ đặt tên của một tộc người mà còn góp phần khẳng định vị trí của chúng trong vốn từ của một ngôn ngữ; làm rõ thêm bản sắc văn hóa của tộc người thông qua hình thức đặt tên và gọi tên, cùng với đó là đóng góp một số ý kiến về vấn đề chính tả tên riêng người Êđê.

2. Mục tiêu và nhiệm vụ nghiên cứu

Mục tiêu của luận án là tìm hiểu những đặc điểm về cấu tạo, ý nghĩa, nguồn gốc và nét đặc trưng ngôn ngữ - văn hóa của tên riêng người Êđê ở Tây Nguyên. Luận án có nhiệm vụ làm rõ các nội dung được xác định cụ thể trên các luận điểm và chủ đề chung của đề tài.

3. Đối tượng và phạm vi nghiên cứu

Đối tượng nghiên cứu của luận án là tên riêng của người Êđê được đặt bằng ngôn ngữ Êđê. Người Êđê hiện có mặt nhiều nơi trên địa bàn Tây Nguyên, Nam Trung Bộ và một số quốc gia khác. Luận án nghiên cứu các đối tượng người Êđê trên khu vực Tây Nguyên. Bộ phận người Êđê (nhóm Mdhur) đang có những ý kiến khác nhau về tộc người (Êđê hay J'rai). Luận án chỉ đề cập đến nhóm tộc người này khi cần thiết.

Luận án nghiên cứu những nội dung trên của tên riêng người Êđê chủ yếu ở diện đồng đại. Trong quá trình phân tích, lập luận, luận án cũng sử dụng các cứ liệu lịch đại để so sánh, đối chiều.

4. Tư liệu của luận án

Tư liệu lưu trữ, quản lí của địa phương; các tài liệu về lịch sử văn hóa…và thực tế điền dã. Luận án tập hợp một danh sách gồm 2500 tên riêng người Êđê với các đối tượng khác nhau và 500 tên riêng một số tộc người có quan hệ gần gũi với người Êđê. Các bài viết liên quan đến vấn đề nghiên cứu cũng được thu thập, chọn lọc. Cứ liệu ấy giúp cho luận án có cơ sở lí luận và thực tiễn trong nghiên cứu.

Các tài liệu thu thập được sẽ được thống kê, phân loại và xử lí theo những thông tin cần thiết về đối tượng. Tổng hợp bằng sơ đồ, bảng biểu với số lượng và tỷ lệ. Trên cơ sở đó, rút ra những nhận xét theo hướng quy nạp, phục vụ cho các luận điểm của luận án.

5. Phương pháp nghiên cứu

5.1. Phương pháp miêu tả

Đây là một hệ thống các thủ pháp nghiên cứu được vận dụng để thể hiện đặc tính của các hiện tượng ngôn ngữ trong một giai đoạn nhất định, bởi vậy, luận án xác định là phương pháp nghiên cứu chủ yếu. Luận án sử dụng nhằm: phân tích các tài liệu liên quan đến lý luận cũng như vấn đề tên riêng chỉ người trong hệ thống từ ngữ của ngôn ngữ nhằm làm rõ bản chất tên riêng người Êđê trên các bình diện khác nhau.

5.2. Phương pháp điền dã ngôn ngữ - dân tộc học

Luận án thực hiện điền dã, thu thập cứ liệu ở một số khu vực, một số buôn người Êđê sinh sống tập trung chủ yếu ở Dak Lăk; sử dụng các thao tác thống kê, tổng hợp kết quả dựa trên các cứ liệu. Ngoài ra, luận án còn sử dụng phương pháp tiếp cận đa ngành và liên ngành.

6. Đóng góp của luận án

Có thể xem luận án là công trình đầu tiên nghiên cứu tên riêng một tộc người thiểu số ở Tây Nguyên thuộc ngôn ngữ Malayo - Polynêdia một cách có hệ thống trên bình diện ngôn ngữ học. Luận án góp phần làm rõ vấn đề: tên riêng người Êđê bên cạnh những đặc điểm của tên riêng nói chung còn mang dấu ấn đặc thù, đặc biệt là về cấu tạo. Đây là loại kí hiệu ngôn ngữ mang tính xã hội hóa cao, dễ bị biến đổi dưới tác động của các nhân tố ngoài ngôn ngữ**.** Luận án cũng góp phần làm rõ đặc trưng cơ bản về ngôn ngữ - văn hóa của tên người Êđê.

7. Kết cấu của luận án

Chương 1. Tổng quan tình hình nghiên cứu và cơ sở lí luận, thực tiễn

Chương 2. Đặc điểm về cấu tạo và phương thức định danh của tên riêng người Êđê

Chương 3. Đặc điểm về ý nghĩa, nguồn gốc của tên riêng người Êđê

Chương 4. Đặc trưng ngôn ngữ - văn hóa của tên riêng người Êđê

Chương 1. TỔNG QUAN TÌNH HÌNH NGHIÊN CỨU VÀ CƠ SỞ LÍ LUẬN, THỰC TIỄN

1.1. Tổng quan tình hình nghiên cứu tên riêng chỉ người

1.1.1. Nghiên cứu tên riêng chỉ người ở nước ngoài

Một số nội dung của nhân danh học đã được nhắc tới trong các tác phẩm của các nhà triết học cổ đại như Platon, Democrit, Heghen… Từ thời Xuân Thu, người Trung Hoa đã có những nghiên cứu về nhân danh và băt đầu phát triển mạnh vào thời nhà Hán. Ở châu Âu, từ thế kỷ XVII đã có những bài viết đề cập đến vấn đề tên riêng, và nhân danh học cũng được hình thành khá sớm. Nhiều nhà khoa học Âu - Mĩ đã đề cập đến vấn đề lí thuyết tên riêng (Gardiner.A (1954), Searle.J (1971), A. Dauzat (1924), Beletsikij A.A (1972), Arutjunova H.D (1977), Ufimtseva A.A (1977).v.v…

1.1.2. Nghiên cứu tên riêng chỉ người ở Việt Nam

Các công trình đầu tiên đề cập tới vấn đề tên riêng ở nước ta xuất hiện từ những năm 30-40 của thế kỷ XX với các tác giả như Phan Khôi (1930), Nguyễn Bạt Tụy (1945). Kể từ đó, vấn đề tên riêng xuất hiện nhiều trên các sách báo với sự có mặt của nhiều nhà khoa học từ nhiều chuyên ngành khác nhau. Các công trình chủ yếu tập trung vào việc khảo sát, miêu tả các đặc trưng ngoài ngôn ngữ của lớp kí hiệu này. Từ bình diện ngôn ngữ, một số tác giả tập trung ý kiến về vấn đề lịch sử và chính tả tên riêng; bước đầu đề cập một số đặc điểm của tên riêng và các yếu tố trong cấu trúc tên riêng chỉ người như: Nguyễn Kim Thản, Trần Ngọc Thêm, Nguyễn Minh Thuyết, Nguyễn Văn Khang, Lê Trung Hoa… Nhìn chung, các nghiên cứu đã đề cập và khá thống nhất về một số vấn đề như: lí do đặt tên, cách đặt tên, sự biến đổi, chính tả tên riêng người Việt. Một số vấn đề còn những ý kiến khác nhau, như: vấn đề cấu tạo và ý nghĩa của tên riêng. Nghiên cứu tên riêng người Việt đề cập đến các đặc điểm của nó từ bình diện ngôn ngữ có Phạm Tất Thắng. Về tên riêng chỉ người trong tiếng dân tộc thiểu số, bước đầu xuất hiện một số nghiên cứu của Tạ Văn Thông, Phan Văn Phức,

Nguyễn Minh Hoạt, Trương Thông Tuần, Đặng Văn Bình. Một vài tác giả đã có những nghiên cứu bước đầu đề cập đến vấn đề tên riêng người Êđê, như: Vũ Lợi, Nguyễn Minh Hoạt. Các nội dung nghiên cứu của các tác giả mới dừng lại ở góc độ văn hóa, dân tộc học hoặc giới thiệu sơ lược vấn đề ý nghĩa (theo hình thức đối chiếu nghĩa từ vựng) của tên riêng người Êđê mà chưa khái quát được những đặc điểm cơ bản của đối tượng này; chưa có được cứ liệu về những nét tương đồng và khác biệt của tên riêng giữa các nhóm và các tộc người thiểu số trên địa bàn.

1.2. Một số vấn đề của lí thuyết về tên riêng và lí thuyết định danh

1.2.1. Một số vấn đề cơ bản của lí thuyết về tên riêng

1.2.1.1. Khái niệm tên riêng

Trong vốn từ của một ngôn ngữ, tên riêng làm thành một lớp tên gọi có cấu trúc đặc biệt. Bên cạnh những thành phần chủ yếu có tính chất ngôn ngữ học, tên riêng còn chứa đựng những thông tin mang tính lịch sử, văn hóa - xã hội,…đặc trưng cho từng cộng đồng dân tộc. Về hệ thuật ngữ *tên riêng* của người đến nay vẫn còn thiếu sự nhất quán. Chẳng hạn, có người coi "tên riêng" của người là toàn bộ cấu trúc tên gọi, trong lúc có người cho rằng "tên riêng" là phần riêng biệt, là yếu tố cuối cùng trong tổ hợp tên gọi của người Việt. Về yếu tố đệm, cũng có những cách gọi khác nhau như "tên đệm", "tên lót". Đối với tên cá nhân (tức yếu tố được coi là quan trọng nhất trong tên riêng người Việt) cũng đang tồn tại nhiều cách gọi, như "tên", "tên riêng", "tên chính". Sở dĩ còn có những quan niệm khác nhau về tên gọi các yếu tố cấu tạo cũng như vị trí của chúng trong tên riêng, một phần do ảnh hưởng của vấn đề tên riêng chỉ người trên thế giới, với sự tồn tại bởi những quan niệm và quy ước khác nhau của các dân tộc. Chúng tôi cho rằng, tên riêng của người là một tổ hợp bao gồm tên họ, tên cá nhân. Trong nhiều trường hợp bao gồm cả tên đệm.

1.2.1.2. Chức năng của tên riêng

Hiện đang có những ý kiến khác nhau về chức năng của tên riêng do chưa có được sự thống nhất trong tiêu chí nhận diện.

Chúng tôi cho rằng, tên riêng có các chức năng cơ bản như gọi tên, để phân xuất và định danh riêng cho một đối tượng cá biệt, đơn nhất, và làm công cụ giao tiếp... Một số tên riêng còn mang chức năng thẩm mĩ (tên hiệu).

1.2.1.3. Phân loại tên riêng

Có nhiều quan điểm khác nhau trong phân loại tên riêng. Chúng tôi cho rằng, việc phân loại tên riêng chỉ người được xác định trên cơ sở những tiêu chí khác nhau, dựa vào đặc điểm văn hóa - ngôn ngữ của từng dân tộc. *Dựa vào cách gọi tên*, nhiều quốc gia và dân tộc có cách gọi khác nhau (chính danh, bí danh, tên húy, niên hiệu...). *Dựa vào kết cấu*, tên người các quốc gia, các nền văn hóa cũng có sự khác biệt. Có trường hợp tên họ đặt trước tên cá nhân trong luc có dân tộc ngược lại. Một số dân tộc việc xác định tên họ cũng như cấu trúc tên họ là không có một nguyên tắc nhất quán giữa các thế hệ (người Tây Ban Nha, Bồ Đào Nha,…). Có dân tộc chỉ có tên cá nhân, không có tên họ (người Tây Tạng), hoặc chỉ có tên cá nhân kèm theo yếu tố chỉ giới tính, không có tên họ một cách rõ ràng (người Gié-Triêng, Sedang, Ơđu).

1.2.1.4. Nghĩa của tên riêng

Vấn đề nghĩa của tên riêng, đặc biệt là tên riêng chỉ người hiện còn có ý kiến khác nhau. Một số tác giả cho rằng tên riêng có nghĩa, trong lúc một số khác có quan điểm ngược lại. Thực tế, khi định danh cho một đối tượng, chủ thể bao giờ cũng có mục đích rõ ràng. Hơn nữa, tên riêng là một tín hiệu ngôn ngữ; là đối tượng nghiên cứu của danh xưng học thuộc từ vựng học. Vì vậy nó là một đơn vị có nghĩa. Tuy nhiên, nghĩa của tên riêng không giống với nghĩa của các từ chung.

1.2.1.5. Ngữ pháp của tên riêng

Các nhà ngữ pháp học cho rằng, tên riêng trong ngôn ngữ nói chung, đặc biệt trong các ngôn ngữ đơn lập thường không dùng ở số nhiều. Tên riêng không đứng trực tiếp sau số từ (trừ trường hợp đặc biệt - thường là mang sắc thái tu từ). Tên riêng thường cũng không đi kèm với tính từ đứng trước nó. Tên riêng không có khả năng làm trung tâm

của cụm từ. Tuy nhiên tên riêng lại có khả năng đảm nhiệm nhiều chức vụ ngữ pháp khác nhau, như chủ ngữ, vị ngữ, bổ ngữ, định ngữ; có khả năng kết hợp với từ khác để làm trạng ngữ, đề ngữ. Tên riêng có thể đóng vai trò của câu (câu tiêu đề, tiêu mục) trong văn bản. Tên riêng chỉ người trong tiếng Êđê mang những đặc điểm ngữ pháp nói trên.

1.2.1.6. Phân biệt tên riêng và tên chung

Tên riêng (proper names) là tên gọi một đối tượng cá biệt, đơn nhất và xác định, còn tên chung (general names) là tên gọi thường gắn với một lớp đối tượng cùng loại. Tên riêng thì cá thể hóa, còn tên chung thì khái quát hóa. Tuy vậy, nhiều tên riêng hay một số bộ phận của tên riêng lại liên hệ đến nhiều người, và có một số trường hợp tên chung nhưng chỉ liên hệ với một thực thể duy nhất. Nếu tính cá thể của đối tượng được gọi tên trở nên không xác định và có tính khái quát hóa thì sẽ nảy sinh hiện tượng chuyển hóa tên riêng thành tên chung. Nếu đối tượng được gọi bằng tên chung trở nên xác định và mang tính cá thể hóa, thì chúng có xu hướng thành tên riêng.

1.2.1.7. Tên người trong hệ thống tên riêng

Tên riêng chỉ người là một loại đơn vị định danh cùng bậc với các loại tên riêng khác như địa danh, hiệu danh, vật danh, tên gọi các tác phẩm báo chí, nghệ thuật… Vì vậy, tên riêng chỉ người là tên một người cụ thể; dùng để gọi hoặc phân biệt giữa người này với người khác, được hình thành qua quá trình định danh trên cơ sở đặc trưng văn hóa, ngôn ngữ, lịch sử,... của một dân tộc.

1.2.2. Lý thuyết định danh với vấn đề nghiên cứu tên riêng

1.2.2.1. Quan niệm về định danh

"Định danh" hiện đang được hiểu theo nhiều nghĩa khác nhau. Thuật ngữ "định danh" (nomination) có nguồn gốc từ tiếng Latin, nghĩa là "gọi tên". Có thể hiểu: định danh là cách đặt tên gọi cho một đối tượng nào đó; là sự hình thành những đơn vị ngôn ngữ có chức năng tạo ra các ký hiệu dùng để gọi tên sự vật và chia tách những khúc đoạn của thực tại khách quan, tạo nên những khái niệm tương ứng về sự vật, hiện tượng dưới hình thức là các từ, các tổ hợp từ.

1.2.2.2. Về các đơn vị định danh

Vấn đề xác định các đơn vị định danh hiện vẫn còn ý kiến khác nhau.

- Quan niệm từ là một đối tượng có chức năng định danh
- Quan niệm cụm từ (ngữ) là một đối tượng có chức năng định danh
- Quan niệm câu là một đối tượng có chức năng định danh

Chúng tôi cho rằng, việc thực hiện chức năng định danh của các đơn vị ngôn ngữ phụ thuộc vào đối tượng được định danh và "ý muốn của người sử dụng ngôn ngữ". Về cơ bản, trong các đơn vị ngôn ngữ, thì từ (thực từ) luôn có khả năng định danh còn cụm từ và câu có khả năng thực hiện chức năng này khi được định danh hóa. Chức năng định danh của câu được thể hiện rõ nhất là định danh cảnh huống (chẳng hạn tục ngữ). Từ những vấn đề trên có thể xác định, tên riêng chỉ người cũng như các yếu tố trực tiếp tham gia tạo nên nó là những đơn vị định danh.

1.2.2.3. Vai trò của định danh

Định danh có vai trò rất quan trọng trong nhận thức và tư duy của con người. Nhờ có tên gọi và cả hành động quy chiếu mà chúng ta nhận thức được sự vật, hiện tượng một cách rõ ràng, đồng thời còn phân biệt được sự vật, hiện tượng này với sự vật, hiện tượng khác. Để phân biệt, tất yếu phải sử dụng các phương tiện từ ngữ để đặt cho chúng những tên gọi tương thích. Từ hình thức cấu trúc của từ, ngữ qua định danh có thể thấy lối tư duy đặc trưng mang đậm dấu ấn lịch sử - tộc người của một cộng đồng cư dân nào đó.

1.3. Cơ sở thực tiễn

1.3.1. Những vấn đề về văn hóa tộc người và ngôn ngữ Êđê

1.3.1.1. Về văn hóa - tộc người

Êđê (Rađê, Rhadê, Anăk Êđê, Đê, Êđê Êgar, Rơđê,…) là tên gọi một cộng đồng người hiện sinh sống khá tập trung ở một số địa bàn của tỉnh Dak Lăk; một số nơi thuộc các tỉnh Gia Lai, Dak Nông, Phú Yên, Khánh Hoà và một số quốc gia khác. Êđê là xã hội mẫu hệ và mẫu quyền điển hình nhất ở Tây Nguyên. Người Êđê theo tín ngưỡng "đa thần" và quan niệm "vạn vật hữu linh". Điều này đã chi phối tất cả mọi phương diện của đời sống xã hội Êđê, trong đó có văn hóa định danh.

1.3.1.2. Ngôn ngữ Êđê

Ngôn ngữ Êđê là ngôn ngữ đơn lập, phát triển theo xu hướng đơn âm tiết. Người Êđê phân thành các nhóm tộc người. Giữa các nhóm có những nét khác nhau về ngôn ngữ, trong đó, tiếng Kpă được người Êđê coi là tiêu biểu, phổ thông của họ và được sử dụng như một ngôn ngữ đại diện. Về ngữ âm, tiếng Êđê có đơn vị phát âm tự nhiên nhỏ nhất là các âm tiết. Âm tiết tiếng Êđê có hai bộ phận là phần âm đầu và phần vần. Về từ vựng, các từ tiếng Êđê có nguồn gốc Nam Đảo chiếm số lượng lớn. Đó là những từ thuộc về lớp từ cơ bản. Về ngữ pháp, từ của tiếng Êđê chủ yếu là các từ đơn tiết. Tiếng Êđê cũng có các từ phức (từ láy và từ ghép). Trong tiếng Êđê còn có từ phái sinh (từ đa hình vị - đơn âm tiết); có ngữ liên hợp và ngữ chính phụ. Chữ viết Êđê có từ những thập niên đầu thế kỷ XX; được xây dựng theo bảng chữ cái Latin.

1.3.2. Khái quát thực trạng vấn đề tên riêng người Êđê ở Tây Nguyên

1.3.2.1. Vấn đề tên riêng trong bối cảnh chung của người Êđê

Cho đến nay, đã có không ít các công trình nghiên cứu về người Êđê từ các bình diện sử học, dân tộc học, văn hóa học, ngôn ngữ học... Các công trình đầu tiên về người Êđê là những nghiên cứu của một số học giả người Pháp như: H. Bernard, Henri Maitre, A. Monfleur, B.Y. Joanh, Leopold Sabatier, Anne Hauteclocque-Howe,… Từ sau 1975, việc nghiên cứu về người Êđê được tiến hành một cách có hệ thống và đi sâu vào nhiều lĩnh vực. Các công trình nghiên cứu về dân tộc học, khảo cổ học, văn hóa học,…đều tập trung chủ yếu vào việc khảo sát, miêu tả các đặc trưng văn hóa vật chất và văn hóa tinh thần của người Êđê, tiêu biểu có Bế Viết Đẳng, Ngô Đức Thịnh, Nguyễn Thị Hòa, Vũ Lợi, Vũ Đình Lợi, Thu Nhung Mlô Duôn Du, Tuyết Nhung Buôn Krông, Phan Đăng Nhật, Nguyễn Hữu Thấu, Đỗ Hồng Kỳ, Trần Quốc Vượng, Trương Bi,… Trên bình diện ngôn ngữ học cũng đã có khá nhiều công trình, bài viết về tiếng nói, chữ viết hoặc có liên quan tới ngôn ngữ Êđê. Có thể kể đến các tác giả như: Y Ut Niê, YJŭt Hwing, Hoàng Văn Hành, Phan Văn Phức, Y Luật Niê Ksơr, Tạ Văn Thông, Đoàn Văn Phúc, Nguyễn Minh Hoạt, Đoàn Thị Tâm,…

1.3.2.2. Một số vấn đề đặt ra

Cũng từ thực tế trên cho thấy, việc tìm hiểu tên riêng của tộc người này từ góc độ ngôn ngữ vẫn còn hết sức khiêm tốn, và có thể nói đang là khoảng trống trong nghiên cứu. Điều này nói lên rằng, *tên riêng* của người Êđê đang là vấn đề còn tồn tại nhiều nội dung chưa được làm sáng tỏ. Vì vậy, nó đã gây nhiều khó khăn, trở ngại cho các hoạt động giao tiếp ngay đối với chính người Êđê cũng như giữa họ với cộng đồng các tộc người khác trên địa bàn. Cụ thể là vấn đề khai sinh, quản lí nhân khẩu, vấn đề chính tả, gọi tên,... trong bối cảnh một địa bàn đa sắc tộc, đa văn hóa, đa ngôn ngữ đang đặt ra những yêu cầu có tính cấp thiết về một giải pháp cho vấn đề.

1.4. Tiểu kết

Việc nghiên cứu tên riêng chỉ người bên cạnh vận dụng những lý luận và phương pháp mang tính chuyên biệt phải tiếp cận vấn đề theo hướng đa ngành và liên ngành. Với tư cách là một bộ phận của ngôn ngữ, tên riêng mang trong mình những đặc điểm vốn có của ngôn ngữ. Vấn đề tên riêng chỉ người đã được nhiều nhà khoa học quan tâm. Tuy vậy, đến nay vẫn chưa có công trình nào đề cập đến tên riêng của người Êđê một cách đầy đủ với các đặc trưng của nó.

Chương 2. ĐẶC ĐIỂM VỀ CẤU TẠO VÀ PHƯƠNG THỨC ĐỊNH DANH CỦA TÊN RIÊNG NGƯỜI ÊĐÊ

2.1. Khái luận về hình thức cấu tạo của tên riêng người Êđê

2.1.1. Về mô hình cấu tạo của tên riêng chỉ người

2.1.1.1. Đặt vấn đề

Muốn xác định và miêu tả cấu trúc của tên riêng, trước hết phải thống nhất được cách hiểu về nội hàm. Một đơn vị từ ngữ chỉ trở thành tên riêng chỉ người ít nhất phải bảo đảm được một số tiêu chí cần thiết. Ngoài việc phải gọi tên được một cá nhân nào đó thì nó còn đảm bảo tiêu chí về mặt cấu tạo. Từ thuật ngữ personal name có thể xác định, tên riêng chỉ người là một tổ hợp từ dùng để gọi tên, để chỉ một cá nhân nào đó trên phương diện hình thức. Nó mang tính phân biệt, tính duy

nhất, tính đánh dấu, và biểu hiện tính thời đại. Hiện nay, tuy các nhà nghiên cứu chưa có sự thống nhất về "tên gọi" nhưng đều thống nhất về nội hàm của khái niệm này.

2.1.1.2. Tên riêng chỉ người là một tổ hợp định danh

Cũng như từ hoặc cụm từ, tên riêng - trong đó có tên riêng chỉ người là những đơn vị định danh. Chúng làm thành một tiểu hệ thống riêng biệt và nằm trong hệ thống các đơn vị định danh. Về mặt cấu tạo, hầu hết các tên riêng đều sử dụng các kí hiệu đã có trong hệ thống tên chung để làm tên gọi. Tuy nhiên, cấu tạo của tên riêng chỉ người không giống với các cách thức cấu tạo như ở trong từ và các đơn vị tương đương với từ. Tên riêng chỉ người là đơn vị định danh không hoàn toàn giống các đơn vị từ ngữ thông thường khác. Chúng được cấu tạo dưới hình thức phức hợp trên cơ sở tổ hợp một số các yếu tố có khả năng hoặc có giá trị định danh riêng biệt. Có thể gọi đó là một tổ hợp định danh.

2.1.2. Về tổ hợp định danh của tên riêng người Êđê

Trên cơ sở khảo sát tên riêng 2500 đối tượng là người Êđê trên địa bàn nghiên cứu, có thể nói rằng, tên riêng người Êđê là một tổ hợp định danh (THDD), được tạo thành từ ba yếu tố có hình thức cấu trúc và chức năng riêng, gồm: tên đệm, tên cá nhân và tên họ. Do chúng là một bộ phận của THĐD tên riêng chỉ người nên có thể gọi các yếu tố này là danh tố (kí hiệu là D, trong đó, danh tố đệm kí hiệu là Dđ, danh tố tên cá nhân là Dt, danh tố họ là Dh). Danh tố là đơn vị trực tiếp tạo thành THĐD, dùng để gọi tên với những biểu hiện khác nhau của một người. Chúng là những đơn vị định danh biệt lập, và về phương diện nào đó, chúng có giá trị biệt lập.

2.2. Cấu tạo của tên riêng người Êđê

2.2.1. Cấu tạo của tổ hợp định danh

Tên riêng chỉ người nói chung thường có các dạng cấu trúc sau:

(1) Tên họ - Tên đệm (±) - Tên cá nhân.

(2) Tên cá nhân - Tên đệm (±) - Tên họ

(3) Tên đệm - Tên cá nhân - Tên họ

(4) Tên họ (±) - Tên đệm - Tên cá nhân

(chú thích: (±): có thể có hoặc không có)

Dạng (1) là cấu trúc tên riêng phổ biến ở các nước như Nhật Bản, Trung Hoa… Dạng (2) là cấu trúc tên riêng phổ biến ở các nước phương Tây. Dạng (4) là cấu trúc tên riêng của các tộc người chưa có tên họ. Tên riêng người Êđê cấu trúc dạng (3). Có thể khái quát mô hình THĐD của tên riêng người Êđê như sau:

THĐD là tên riêng người Êđê		
+ danh tố đệm	**+ danh tố tên cá nhân**	**+ danh tố họ**

(chú thích: + luôn có mặt)

Mỗi âm tiết tham gia vào việc tạo thành các danh tố chúng tôi gọi là thành tố. Quan niệm của luận án, thành tố trùng với âm tiết; là đơn vị nhỏ nhất, đơn vị cơ sở để tạo nên các danh tố. Trong THĐD tên riêng người Êđê có một số thành tố giữ vai trò danh tố (về hình thức, chúng trùng với các danh tố có cấu trúc đơn).

2.2.2. Cấu tạo của các loại danh tố

2.2.2.1. Danh tố đệm (tên đệm)

Tên đệm là nói theo cách của các nhà nghiên cứu về một đối tượng mà trong một số ngôn ngữ chỉ nhằm phân biệt giới tính hoặc trong nhiều ngôn ngữ khó xác định được nó thuộc về tên họ hay tên cá nhân. Cách hình thành và thể hiện chức năng của danh tố này ở mỗi dân tộc cũng không giống nhau. Danh tố đệm trong tên riêng người Êđê thường xuyên chỉ một âm tiết đóng vai trò một danh tố (Y - danh tố đệm của nam; Hơ (viết tắt là H’) - danh tố đệm của nữ).

2.2.2.2. Danh tố tên cá nhân

Tên cá nhân của người Êđê được cấu tạo chủ yếu dưới hình thức tên đơn. Khảo sát 300 tên người được định danh trước 1975, chúng tôi thấy có đến 295 trường hợp có cấu trúc đơn (98,3%). Một số rất ít có hình thức cấu trúc kép (tên kép). Chúng thường chỉ hai thành tố.

2.2.2.3. Danh tố họ (tên họ)

Tên họ (family name hay surname) là một từ hoặc tổ hợp từ - là một phần tên gọi đầy đủ của một người trong một tập hợp những người có chung dòng máu, tổ tiên. Về cấu tạo, tên họ Êđê có tên họ đơn và tên họ phức. Trong cấu trúc phức chủ yếu có dạng ghép. Tên họ ghép là sự kết hợp một hoặc một số yếu tố mới vào yếu tố gốc, tạo thành một tổ hợp. Các danh tố bộ phận của tên họ có thể dùng độc lập tùy theo cách lựa chọn của chủ thể. Theo các nhà dân tộc học, Êđê khởi đầu có hai hệ dòng (họ gốc) là Niê và Mlô. Từ đây phát triển thành các dòng họ, chi họ. Như vậy, nếu thừa nhận danh tố và thành tố zêrô (danh tố và thành tố vắng mặt) thì cấu trúc danh tố họ của người Êđê cũng là một THĐD, tối đa có 3 danh tố (Dh_1+ Dh_2+ Dh_3). Về thành tố, tối đa có 5 thành tố.

2.2.3. Phân loại hình thức tổ hợp định danh tên riêng người Êđê

2.2.3.1. Các kiểu cấu trúc tên riêng người Êđê tính theo danh tố

Khi phát triển dòng, chi họ mới, các danh tố xuất hiện theo trình tự nguồn gốc ra đời. Về lí thuyết, danh tố họ có thể có tối đa 3 danh tố bộ phận (Dh_1+Dh_2+Dh_3). Và nếu vậy, cấu tạo của THĐD tên riêng người Êđê tối đa có 5 danh tố, trong đó 3 danh tố bậc một và 3 danh tố bậc hai bị bao hàm bởi danh tố bậc một (danh tố họ), theo mô hình

THĐD là tên riêng người Êđê		
+ danh tố đệm	**+ danh tố tên cá nhân**	**+ danh tố họ** (Dh_1 hoặc Dh_2 hoặc Dh_3) hoặc (Dh_1+ Dh_2+ Dh_3)

(Dh_1: tên hệ dòng; Dh_2: tên dòng họ; Dh_3: tên chi họ)

2.2.3.2. Các kiểu, dạng cấu trúc của tổ hợp định danh tên riêng người Êđê tính theo số lượng thành tố

Cấu trúc THĐD tên riêng người Êđê về cơ bản, tối thiểu có 3 thành tố, tối đa 9 thành tố. Có thể khái quát thành mô hình như sau:

THĐD là tên riêng người Êđê		
+ danh tố đệm	**+ danh tố tên cá nhân** (Tc_1+Tc_2 +Tc_3)	**+ danh tố họ** (Th_1+Th_2+Th_3+Th_4+Th_5)

(Tc: thành tố tên cá nhân; Th: thành tố họ)

Trong thực tế định danh, người Êđê không sử dụng toàn bộ các kiểu dạng cấu trúc trên. Khảo sát 918 tên riêng người Êđê, có kết quả: cấu trúc 3 thành tố có tỷ lệ lớn nhất (601/918 trường hợp - 65,5%). Tiếp đến là kiểu cấu trúc 4 thành tố (221/918, tỷ lệ 24,12%).

2.3. Phương thức định danh tên riêng người Êđê

2.3.1. Về vấn đề phương thức định danh

Cách hiểu và cách gọi tên cho khái niệm được tạm gọi là "cách thức đặt tên" này chưa thực sự ổn thỏa với sự xuất hiện các hình thức khác nhau như: "phương thức cấu tạo tên gọi", "phương thức đặt tên riêng chỉ người","phương thức định danh". Chúng tôi gọi là "phương thức định danh", vì rằng, bản thân nó vừa bảo đảm sự thể hiện về ý nghĩa và các phương thức tạo lập hay cấu tạo tên gọi vừa gắn với khái niệm "định danh"(định tên - cách đặt tên) trong lí thuyết định danh.

2.3.2. Các phương thức định danh chủ yếu của tên riêng người Êđê

Từ các khảo sát và nghiên cứu cụ thể trên một số lượng cần thiết, luận án thấy rằng người Êđê sử dụng bốn phương thức định danh chủ yếu là *phương thức tạo mới, phương thức chuyển hóa, phương thức rút gọn và phương thức vay mượn.*

2.4. Tiểu kết

Tên riêng người Êđê được cấu tạo từ 3 danh tố. Mỗi danh tố trong tổ hợp định danh là một đơn vị có cấu trúc - chức năng riêng. Một số trường hợp danh tố họ được cấu tạo từ 2 đến 3 danh tố bộ phận. Trong danh tố lại có các yếu tố có khả năng tham gia vào tổ hợp tên gọi. Chúng là những thành tố. Thành tố không có chức năng định danh mà chỉ tham gia cấu tạo đơn vị định danh. Trường hợp danh tố có cấu trúc đơn, thành tố giữ vai trò danh tố. Dựa vào định lượng - cấu trúc, luận án chia tên riêng Êđê thành 2 loại tổ hợp định danh với các kiểu cấu trúc - xét về số lượng danh tố và các kiểu cấu trúc - xét về số lượng thành tố. Có thể thấy, kiểu tổ hợp định danh xếp theo số lượng danh tố (Dđ - Dt - Dh_2) và (Dđ - Dt - Dh_1) có tần suất xuất hiện cao nhất. Tiếp đó là kiểu tổ hợp định danh có 3 thành tố đại diện cho 3 danh tố (thành tố trùng danh tố). Người Êđê sử dụng bốn phương thức định danh tên

riêng chỉ người chủ yếu là phương thức tạo mới, phương thức chuyển hóa, phương thức rút gọn và phương thức vay mượn.

Chương 3. ĐẶC ĐIỂM VỀ Ý NGHĨA VÀ NGUỒN GỐC CỦA TÊN RIÊNG NGƯỜI ÊĐÊ

3.1. Đặc điểm về ý nghĩa của tên riêng người Êđê

3.1.1. Khái luận về nghĩa và ý nghĩa của tên riêng chỉ người

3.1.1.1. Một số quan điểm trong nghiên cứu

Hiện có 2 nhóm học giả quan niệm khác nhau về ý nghĩa của tên riêng. Một nhóm cho rằng, tên riêng không có nghĩa, mà đại diện là nhà triết học Anh J. St Mill. Một nhóm khác có quan niệm ngược lại, mà đại biểu là nhà danh học người Nga A.V. Superanxkaja. Ở Việt Nam cũng tồn tại 2 quan điểm tương tự. Quan điểm cho rằng tên riêng là những kí hiệu thuần túy (Hoàng Phê). Nguyễn Kim Thản, Hoàng Tuệ thì cho rằng, tên riêng có nghĩa. Phạm Tất Thắng cho là tên riêng có nghĩa, nhưng không giống nghĩa của các tên chung.

3.1.1.2. Vấn đề nghĩa của tên riêng từ cách nhìn của luận án

Như đã đề cập ở trên, tên riêng nói chung, tên riêng chỉ người nói riêng là một đơn vị có nghĩa. Tuy nhiên, tên riêng chủ yếu giữ chức năng phân biệt chứ không phải là biểu thị ý nghĩa của từ. Tên riêng có thể sử dụng những kí hiệu có sẵn của tên chung nhưng để gán vào nó ý nghĩa mang tính chất hàm chỉ hay biểu thị cho một nguyện vọng nào đó của người đặt tên và mang tên chứ không hề mang tính khái quát hay biểu niệm như các tên chung đồng âm với nó.

3.1.2. Nghĩa và ý nghĩa của tên riêng người Êđê

3.1.2.1. Khái quát những nét cơ bản về nghĩa, ý nghĩa của tên riêng

Từ điển *Khái niệm Ngôn ngữ học* cho rằng, *nghĩa (meaning)* của từ (cũng như các đơn vị ngôn ngữ khác) là quan hệ của từ với cái gì đó nằm ngoài bản thân nó. Hiểu nghĩa của một đơn vị nào đó là hiểu đơn vị ấy có quan hệ với cái gì, tức là nó biểu thị cái gì, còn *ý nghĩa (sense)* của đơn vị ngôn ngữ là nội dung mà đơn vị ngôn ngữ ấy có được trong so

sánh nó với các đơn vị ngôn ngữ khác. Như vậy, ý nghĩa của tên riêng là giá trị ngữ nghĩa của tên gọi đó được thể hiện thông qua nghĩa của các đơn vị ngôn ngữ ấy, mà nghĩa của chúng lại được xác định trên cơ sở mối quan hệ giữa đối tượng với đơn vị ngôn ngữ được chủ thể sử dụng làm tên gọi. Chúng tôi cho rằng, cơ sở của vấn đề văn hóa đặt tên của một tộc người là dựa trên một số nhân tố như trình độ xã hội, vũ trụ quan hay quan điểm tôn giáo, quan điểm thẩm mĩ,...của cộng đồng người đó. Với tín ngưỡng "đa thần"và quan niệm "vạn vật hữu linh", người Êđê có dụng ý tránh việc đặt tên người trùng với tên gọi các đối tượng tự nhiên, nghĩa là không muốn hay nói đúng hơn là không dám đụng chạm đến thần linh. Khi sự vật, hiện tượng xung quanh họ đều "hữu linh" thì con người không mang cùng tên gọi. Tên riêng người Êđê rất ít có liên quan đến những đối tượng được coi là linh thiêng trong tâm thức của họ mà thường thể hiện mối liên hệ với những đặc điểm nào đó của cá nhân người đó khi sinh ra. Chúng tôi xem toàn bộ lí do đặt tên nói trên là cơ sở cho sự hình thành ý nghĩa của tên riêng người Êđê. Như vậy, mặc dù hình thức, tên riêng chỉ người cũng gọi tên sự vật, hiện tượng,... nhưng chúng lại không gán cho sự vật, hiện tượng một thuộc tính nào mà chỉ thông qua các thuộc tính đó, chúng thường gợi ra trong ý thức của cộng đồng về một sự liên tưởng hay dấu ấn về một kỷ niệm nào đó của người được đặt tên vào trong hình thức tên gọi. Nghĩa là, chúng mang nội dung ngữ nghĩa - tu từ bổ sung cho sự liên tưởng đối với hiện thực thông qua nghĩa từ vựng của các từ đồng âm với tên riêng. Chúng tôi gọi đó là ý nghĩa hàm chỉ trong tên riêng chỉ người.

3.1.2.2. Ý nghĩa hàm chỉ của tên riêng người Êđê

Ý nghĩa hàm chỉ của tên riêng người Êđê có thể phân chia thành từng nhóm hoặc tiểu nhóm có sự đồng nhất với nhau về nghĩa. Bên cạnh đó, có thể dựa vào đặc điểm từ vựng - ngữ pháp của các ký hiệu tên gọi. Việc phân chia dựa vào phạm vi logic - ngữ nghĩa của vốn từ được xem là cơ sở phân loại chủ yếu. Dựa vào mức độ khu biệt của các danh tố trong THĐD, luận án tiến hành phân loại, miêu tả ý nghĩa hàm chỉ trong các loại danh tố.

a) Ý nghĩa hàm chỉ của tên đệm. Tên đệm trong tên riêng người Êđê hạn chế về số lượng, nghèo nàn về ý nghĩa, chỉ thực hiện duy nhất một chức năng. Tên đệm trong tên riêng người Êđê mang nghĩa biểu trưng về giới tính của chủ thể mang tên.

b) Ý nghĩa hàm chỉ của tên cá nhân. Phần lớn tên cá nhân trong tên riêng người Êđê đều không tương ứng với các từ trong từ điển. Những tên gọi đồng âm với từ mang nghĩa từ vựng thường là lớp từ ngữ bình dị, gắn với tên những sự vật gần gũi. Chúng được thể hiện qua các nhóm ý nghĩa hàm chỉ như: hàm chỉ sự vật, hiện tượng; về đặc điểm tâm sinh lí, giới tính; về đặc trưng tính cách.

c) Ý nghĩa hàm chỉ của tên họ. Từ kết quả khảo sát bước đầu cho thấy, trong 92/102 tên họ được xem là tên họ chính thức của người Êđê, có 48 tên họ (52,2%) không đồng âm với các từ mang nghĩa từ vựng ngôn ngữ này, và 44 tên họ đồng âm với các từ mang nghĩa từ vựng tương ứng (47,8%). Ý nghĩa hàm chỉ trong tên họ Êđê thể hiện thông qua các nhóm: *Nhóm các ý nghĩa hàm chỉ sự vật, hiện tượng*: 24/44 trường hợp (54,55%); *nhóm ý nghĩa hàm chỉ chỉ người và người làm nghề đặc thù*: 2 trường hợp (4,56%); *nhóm các ý nghĩa hàm chỉ về các hoạt động trong đời sống*: 13/44 trường hợp (29,54%); *nhóm ý nghĩa hàm chỉ về đặc điểm, tính chất đối tượng*: 7/44 trường hợp (15,9%).

3.1.3. Những yếu tố ảnh hưởng đến tâm lí biểu nghĩa

3.1.3.1.Quan điểm tôn giáo với vấn đề ý nghĩa của tên riêng người Êđê

Người Êđê theo tín ngưỡng đa thần "vạn vật hữu linh". Từ quan điểm đó, việc tránh lấy tên các đối tượng địa lí tự nhiên để đặt tên riêng cho người trong xã hội Êđê truyền thống đã trở thành ý thức một cách triệt để, nhất quán: *địa danh là cõi của thần, đặt tên của thần là để dễ bề nhận diện, còn tên người thì không được như vậy*. Vì thế, nếu như định danh các đối tượng địa lí, người Êđê quan tâm đến giá trị ngữ nghĩa của các yếu tố từ ngữ thì ở tên người lại có xu hướng ngược lại.

3.1.3.2. Trình độ phát triển xã hội với vấn đề ý nghĩa của tên người Êđê

Trong quá trình lịch sử, toàn bộ xã hội Êđê được tổ chức thành ƀuôn, là những đại gia đình mẫu hệ. Những dấu vết của tổ chức công xã

thị tộc còn rõ nét. Mọi quan hệ tiếp xúc với bên ngoài bị biệt lập kéo dài làm cho văn hóa, nhận thức của các thành viên cộng đồng bị giới hạn trong một không gian chật hẹp. Bởi vậy, từ góc độ văn hóa nhân danh ta thấy, tên riêng của người Êđê ít có quan hệ với những lớp từ ngữ mang ý nghĩa từ vựng gắn với những ý tưởng, khát vọng mang tính "triết luận"như trong văn hóa định danh của đa số người Việt.

3.2. Nguồn gốc và sự phát triển lớp từ ngữ tên họ của người Êđê

3.2.1. Một số vấn đề về nguồn gốc tên riêng của người Êđê

Tên đệm trong tên người Êđê được hình thành trong tiến trình lịch sử; là dấu tích của chế độ thị tộc bộ lạc. Cùng với tên đệm, tên cá nhân của người Êđê ra đời sớm hơn tên họ. Sự ra đời của tên cá nhân là hệ quả của nhu cầu giao tiếp và tâm lí tộc người.

3.2.2. Nguồn gốc và sự phát triển lớp từ ngữ tên họ của người Êđê

Êđê cũng như nhiều tộc người khác, ban đầu chưa có tên họ. Họ của người Êđê hình thành từ sự phân rã các bộ tộc và có liên quan mật thiết với họ của người J'rai do quá trình gắn bó mật thiết lâu đời của hai tộc người này. Ngày nay, người Êđê đã có rất nhiều họ. Từ hai dòng họ gốc là Niê và Mlô, phát triển thành nhiều dòng họ, chi họ khác nhau. Các nhà dân tộc học cũng cho rằng, Niê và Mlô là hai dòng họ lớn và chủ yếu của người Êđê xưa vốn xuất phát từ hai nhánh lớn nhất: Mlô từ Adham, Niê từ Kpă. Như vậy, với người Êđê xưa, dòng họ ban đầu cũng chính là nhóm tộc người.

3.3. Tiểu kết

Từ việc xác định, tên riêng người Êđê là một đơn vị định danh trên cơ sở kết hợp từ một số các đơn vị có chức năng định danh, có thể khẳng định, tên riêng người Êđê là đơn vị có nghĩa. Ý nghĩa biểu đạt của tên riêng được xác định trên cơ sở của sự liên tưởng đối với hiện thực thông qua các từ đồng âm với chúng. Ở tư cách này, nghĩa của từ đã được chuyển đổi sang một "diện mạo"mới theo chủ quan của chủ thể định danh. Theo quan điểm của luận án, nghĩa của tên riêng cũng như của các danh tố trong tổ hợp định danh có thể gọi là nghĩa hàm chỉ. Trên cơ sở mối liên hệ giữa nghĩa của từ và nghĩa hàm chỉ trong tên

riêng, có thể phân loại nghĩa của tên riêng người Êđê thành từng nhóm có sự đồng nhất với nhau về nghĩa. Dựa vào dặc điểm từ vựng - ngữ pháp của các từ, có thể phân loại ý nghĩa hàm chỉ tên riêng thành các nhóm theo đặc điểm từ loại. Sự chuyển hóa chức năng của một từ trong từ chung vào việc gọi tên trong tên riêng có thể kéo theo sự chuyển loại của các từ loại khác (động từ, tính từ,…) thành một danh từ với chức năng định danh. Tên riêng người Êđê được hình thành trong tiến trình lịch sử. Tên đệm là dấu tích của chế độ thị tộc bộ lạc. Sự ra đời của tên cá nhân là xuất phát từ nhu cầu giao tiếp và hệ quả của tâm lí tộc người. Họ của người Êđê hình thành từ sự phân rã các bộ tộc. Sự biến động xã hội làm phát triển lớp từ ngữ chỉ tên họ.

Chương 4. ĐẶC TRƯNG NGÔN NGỮ - VĂN HÓA CỦA TÊN RIÊNG NGƯỜI ÊĐÊ

4.1. Một số vấn đề về ngôn ngữ - văn hóa

4.1.1. Nhận thức về khái niệm văn hóa

Văn hóa là sản phẩm được con người sáng tạo ra từ buổi bình minh của xã hội loài người. Tuy vậy, khái niệm này hiện đang được hiểu theo nhiều cách khác nhau. Có thể nói, văn hóa là tổng thể các giá trị vật chất và tinh thần do con người sáng tạo ra phù hợp với nhận thức và tiêu chuẩn thẩm mĩ của một cộng đồng nhất định và tích lũy qua quá trình hoạt động thực tiễn, được lưu truyền qua thời gian.

4.1.2. Về mối quan hệ giữa ngôn ngữ và văn hóa

Ngôn ngữ và văn hóa có mối quan hệ gắn bó với nhau. Tất cả những biểu hiện của văn hóa đều được thể hiện qua ngôn ngữ. Ngôn ngữ phản ánh những thuộc tính, bản chất và sự tồn tại của văn hóa. Ngôn ngữ vừa là bộ phận, vừa là phương tiện của văn hóa. Nghiên cứu tên riêng người Êđê từ cách tiếp cận ngôn ngữ - văn hóa là xem xét tên riêng đã phản ánh đặc điểm của văn hóa như thế nào và văn hóa được biểu hiện qua tên riêng ra sao.

4.2. Đặc trưng văn hóa Êđê thể hiện qua tên riêng chỉ người

4.2.1. Đặc trưng văn hóa mẫu hệ

Mẫu hệ là một hình thái của thiết chế xã hội, có thể được xem như là một hình thái văn hóa trong đời sống tộc người, trong đó mọi ứng xử của cộng đồng đều chịu sự chi phối bởi người phụ nữ, mà Êđê là một trong các tộc người tiêu biểu. Và vì vậy, tên riêng truyền thống của tộc người này cũng được thể hiện rõ điều đó. Cụ thể là, cấu trúc tên riêng của người Êđê luôn hiện hữu dòng họ mẹ.

4.2.2. Tên riêng người Êđê với vấn đề tiếp xúc văn hóa

Trong bối cảnh giao lưu và tiếp xúc, văn hóa Êđê, trong đó có văn hóa định danh biến đổi nhanh theo những khuynh hướng khác nhau, đặc biệt là khuynh hướng đồng hóa tự nhiên. Có thể nhận thấy một số hiện tượng biến đổi tên riêng chỉ người như sau:

a) Sự biến đổi về hệ tộc**.** Theo truyền thống của người Êđê, con cái tính theo dòng mẹ. Tuy nhiên, hiện nay, một số trường hợp con cháu trong gia đình tùy ý lựa chọn tên họ cho mình (theo họ mẹ hoặc họ cha) mà chủ yếu lấy tên họ Êđê.

b) Sự biến đổi về cấu trúc tên gọi và phương tiện biểu đạt. Trật tự các danh tố của THĐD trong nhiều trường hợp có cấu trúc thay đổi, ngược với cấu trúc thông thường (Dh - Dd - Dt). Có trường hợp không sử dụng danh tố đệm trong THĐD. Một số trường hợp sử dụng đan xen các ngôn ngữ khác nhau khi định danh.

c) Sự biến đổi trong nhận thức về nghĩa của tên cá nhân

Ngày nay, giới trẻ người Êđê có xu hướng thay đổi trong việc đặt tên cá nhân. Họ thường sử dụng những yếu tố mang tính thẩm mĩ, thời thượng, thậm chí tên gọi các đối tượng tự nhiên - những tên gọi mà xã hội Êđê truyền thống đặc biệt kiêng kị trong sử dụng để đặt tên người thì ngày nay cũng được giới trẻ ưa thích (Tuyết Lan, Phong Lan,...). Tín ngưỡng "đa thần"và quan niệm "vạn vật hữu linh" trong văn hóa truyền thống đã mất dần hiệu ứng đối với giới trẻ người Êđê.

4.2.3. Tên riêng trong văn hóa giao tiếp của người Êđê

4.2.3.1. Biểu hiện trong giao tiếp quy thức

Đây là hình thức giao tiếp mang tính hành chính; phạm vi giao tiếp mang tính chất giao tiếp xã hội. Khi xưng hô người Êđê cũng chịu sự chi phối và tuân theo hình thức xưng hô trong giao tiếp nghi thức có tính phổ biến. Theo đó, họ thường sử dụng toàn bộ cấu trúc tên gọi. Tuy vậy, đa số người Êđê vẫn ưa thích "phi quy thức hóa" cách xưng hô này bằng hình thức xưng danh người con đầu lòng của mình.

4.2.3.2. Biểu hiện trong giao tiếp không quy thức

Về hình thức tên gọi, trong phạm vi giao tiếp này, có thể sử dụng các danh từ chung làm đại từ nhân xưng dưới hình thức riêng hóa như: aê (ông), aduôn (bà), amĩ (mẹ), amai (chị), adei (em)… Đặc biệt, người Êđê ưa thích cách lấy tên con đầu lòng kết hợp với yếu tố chỉ vai trò (cha, mẹ) thay cho tên gọi của mình. Ví dụ ama Thing (cha của Thing), amĩ Loan (mẹ của Loan,...).

4.2.4. Văn hóa tên riêng của người Êđê trong sự so sánh với văn hóa tên riêng các dân tộc khác ở Tây Nguyên

a) Những nét tương đồng

Tên riêng các tộc người thiểu số Tây Nguyên đều có hình thức tên đệm với cấu trúc đơn, đi liền với tên cá nhân. Cấu trúc đơn cũng là hình thức cơ bản của tên cá nhân. Danh tố này thường không dùng độc lập. Về danh tố họ, nét tương đồng giữa các tộc người bản địa Tây Nguyên được nhận ra từ đặc điểm của địa bàn cư trú. Hầu hết các tộc người đều tính theo huyết thống dòng mẹ.

b) Những nét khác biệt

Tên riêng người Êđê phải hội tụ đủ 3 danh tố và phải sắp xếp theo trình tự: Dd - Dt - Dh. Đặc điểm này khác hẳn tên riêng các tộc người khác ở Việt Nam. Về tâm lí định danh, nếu như người J'rai, Mnông hay Kơho quan tâm đến việc lấy tên gọi các đối tượng địa lí tự nhiên để đặt tên cho người, thì người Êđê có quan điểm ngược lại.

4.3. Vấn đề chính tả và cách đọc tên riêng người Êđê

Do một số khác biệt về ngữ âm và cấu tạo từ giữa tiếng Êđê và tiếng phổ thông (tiếng Việt) trong lúc chữ viết cả hai ngôn ngữ này đều sử dụng ký tự Latin đã dẫn tới sự nhầm lẫn trong chính tả. Một số biểu hiện về những bất cập và khó khăn như: người giao tiếp không biết được nguyên tắc cấu tạo chữ viết Êđê; không nắm được mối quan hệ giữa âm tiết và hình vị của ngôn ngữ này; không xác định được các

danh tố và vị trí của chúng trong cấu trúc tên riêng; không xác định được ranh giới giữa các âm tiết trong tổ hợp tên riêng người Êđê. Vì vậy, việc đọc và viết chính tả tên riêng người Êđê trước hết, cần xác định điểm khác biệt trong cấu trúc của tên người Êđê so với tên riêng chỉ người trong các ngôn ngữ khác. Cần xác định ranh giới của các âm tiết, hình vị trong tiếng Êđê cũng như các ký tự đặc thù. Cách viết hoa tên riêng người Êđê thực hiện như cách viết tên riêng người Việt. Nghĩa là, viết hoa tất cả các chữ cái đứng đầu các âm tiết. Khi viết và đọc tên riêng, cần thể hiện đúng hình thức của ngôn ngữ không thanh điệu; phải viết đúng âm đọc và sử dụng đúng kí tự của ngôn ngữ này.

4.4. Tiểu kết

Tên riêng người Êđê phản ánh những biểu hiện của văn hóa tộc người thông qua những yếu tố có liên quan như lịch sử, tín ngưỡng, tâm lí, ngôn ngữ,…trong đó, ngôn ngữ là thành tố trực tiếp của văn hóa. Sự biến đổi tên riêng của người Êđê là thực tế tất yếu của một xã hội ngày càng hội nhập sâu vào cộng đồng các dân tộc khác nhau. Sự biến đổi đó có nguyên nhân bên trong và nguyên nhân bên ngoài ngôn ngữ. Việc tìm hiểu mối quan hệ tên riêng giữa các tộc người trong khu vực cùng những đặc trưng cơ bản trong cách sử dụng tên riêng của người Êđê biểu hiện thông qua các hình thức giao tiếp giúp ích cho việc tìm hiểu bản sắc văn hóa của tộc người này thông qua việc đặt tên và gọi tên.

KẾT LUẬN

Tên riêng chỉ người (hay tên riêng của người) nằm trong hệ thống các loại tên riêng nói chung. Chúng đều là đối tượng của danh xưng học thuộc từ vựng học. Nghiên cứu tên riêng chỉ người là tìm hiểu các đặc điểm của chúng từ các bình diện khác nhau được tiếp cận trên cơ sở lí thuyết về tên riêng. Là sản phẩm của một cộng đồng sử dụng ngôn ngữ nhất định, tên riêng của người Êđê mang đầy đủ những đặc trưng ngôn ngữ, văn hóa, lịch sử, tâm lý xã hội, đặc điểm không khí chính trị - xã hội... của cộng đồng. Bởi vậy, bên cạnh các phương pháp của ngôn ngữ học, cần tiếp cận vấn đề theo hướng đa ngành hoặc liên ngành.

Cấu tạo của tên riêng người Êđê có những nét đặc thù, và có thể nói là khác biệt so với hình thức cấu tạo tên riêng các tộc người trong

cộng đồng các dân tộc Việt Nam. Sự khác biệt đó thể hiện ở cấu trúc của tổ hợp tên gọi cũng như cấu trúc các danh tố trong tổ hợp định danh. Trong lúc danh tố đệm chỉ có hình thức cấu trúc đơn, với chức năng duy nhất là để phân biệt giới tính thì danh tố họ lại có thể có nhiều yếu tố tham gia. Các danh tố họ có cấu trúc phức thường có hai hoặc ba danh tố bộ phận. Quan hệ giữa hệ dòng với các dòng họ, các chi họ là rất phức tạp. Mặc dù được phát triển từ một hệ dòng, nhưng trong thực tế sử dụng cũng như trong tâm thức của người Êđê, vấn đề xuất xứ này không phải bao giờ cũng được quan tâm. Có thể nói rằng, danh tố họ trong tên riêng tộc người này chứa trong mình nó các cấp độ khác nhau của tổ chức dòng họ. Mỗi cấp độ của chúng là những đơn vị định danh có vai trò của một "từ" được cấu tạo từ một hoặc nhiều hơn một hình vị và có thể được dùng độc lập. Vì thế, xét về cấu tạo, trong nhiều trường hợp, tên họ của người Êđê cũng là một tổ hợp định danh giữ vai trò một danh tố trong toàn bộ tổ hợp tên riêng. Và cũng chính vì vậy, trong tên họ phức, các danh tố bộ phận đều được hình thành bởi hình thức ghép. Danh tố tên cá nhân có cấu trúc phức được hình thành bởi dạng thức kép. Trật tự sắp xếp các danh tố cùng sự phát triển đa dạng của các yếu tố trong tên họ làm nên sự độc đáo của tên riêng người Êđê.

Tên riêng người Êđê vận dụng các phương thức định danh cơ bản là phương thức tạo mới, phương thức chuyển hoá, phương thức rút gọn và phương thức vay mượn. Chúng phản ánh sự phát triển ngôn ngữ của tộc người này trong mối quan hệ với tiếng Việt và ngôn ngữ các tộc người bản địa khác trên địa bàn - xét về mặt cấu tạo từ.

Cũng như tên riêng nói chung, tên riêng người Êđê không mang nghĩa từ vựng, bởi nó là tên gọi xác định. Tên riêng không liên quan đến bất kỳ khái niệm nào. Chúng chỉ có ý nghĩa trong sự gọi tên một đối tượng cá biệt và duy nhất trong sự phân biệt với đối tượng khác. Đại bộ phận các danh tố của tên riêng người Êđê ít có mối liên hệ với hiện thực, đặc biệt rất ít trường hợp đồng âm với những tên gọi có liên quan đến đối tượng được coi là linh thiêng trong tâm thức của họ. Những yếu tố đồng âm với các từ mang nghĩa từ vựng đều mang ý nghĩa hàm chỉ, và có mối liên hệ với những gì thân quen, gần gũi trong cuộc sống gia đình

hoặc cộng đồng. Tên riêng người Êđê ít có những lớp từ ngữ mang nghĩa từ vựng gắn với những ý tưởng, khát vọng mang tính "triết luận"như trong tên riêng của đa số người Việt. Cũng như tên riêng chỉ người nói chung, mỗi tên riêng người Êđê ra đời đều mang tính *có lí do*. Ý nghĩa của các tên riêng này chỉ được hiểu đúng khi xác định nó là tên gọi, là có sự liên quan đến đối tượng được đặt tên như thế nào.

Xác định nguồn gốc tên riêng người Êđê là một việc không mấy giản đơn. Với những kết quả bước đầu có thể nói, nguồn gốc tên đệm trong tên riêng người Êđê chính là dấu tích của chế độ thị tộc bộ lạc. Sự ra đời của tên cá nhân là xuất phát từ nhu cầu giao tiếp và tâm lí tộc người. Quá trình hình thành và phát triển lớp từ ngữ tên họ Êđê cũng chính là quá trình phát triển văn hóa tộc người trong bối cảnh một xã hội mẫu hệ với những tác động của yếu tố lịch sử và văn hóa. Với việc xác định, người Êđê ban đầu có hai nhóm chính là Kpă và Adham, cùng với đó là việc xác định các dòng họ của người Êđê được khởi nguồn từ hai hệ dòng Niê và Mlô, có thể thấy rằng, tên các dòng họ Êđê về cơ bản, luôn gắn với các nhóm tộc người và địa bàn cư trú.

Mẫu hệ là nét văn hóa chung của nhiều tộc người thiểu số ở Tây Nguyên. Xét về một số phương diện, đây là nét đặc trưng trong văn hóa về tên riêng của người Êđê. Các tập quán sinh hoạt, sản xuất; các quy tắc ứng xử,…của người Êđê đều được thể hiện rõ nét của văn hóa mẫu hệ, mà čuê nuê (nối dòng) là điểm nổi bật và độc đáo nhất.

Sự tiếp xúc ngôn ngữ và văn hóa đã để lại những dấu ấn đậm nét trong tên riêng. Tên người Êđê được định danh bằng các phương thức vừa có tính phổ biến vừa có tính riêng biệt với các chế định ngôn ngữ - văn hóa khác nhau. Các tên riêng định danh theo phương thức *chuyển hóa, rút gọn, vay mượn* là kết quả của chế định mang màu sắc văn hóa học thuật; các tên riêng được định danh theo *phương thức tạo mới* là kết quả của chế định mang màu sắc văn hóa truyền thống.

Tiến trình lịch sử Tây Nguyên là nhân tố cơ bản tác động đến quá trình biến đổi tên riêng tộc người này. Sự biến đổi tên riêng của người Êđê thể hiện trên nhiều phương diện, trong đó có sự chi phối bởi quy luật ngôn ngữ. Có thể nói, sự biến đổi tên riêng của người Êđê thể hiện

một sự biến đổi xã hội theo xu thế phát triển. Về văn hóa, sự biến đổi này đã làm mất đi nét đặc trưng mang tính truyền thống của dân tộc. Như vậy, sự biến đổi tên riêng người Êđê, về cơ bản phụ thuộc vào hiện thực khách quan, các chế định lịch sử và văn hoá của tộc người. Có thể nói rằng: dân tộc, tộc người với ngôn ngữ khác nhau sẽ tạo nên những hệ thống tên riêng khác nhau về phương thức định danh, cấu tạo, nguồn gốc và sự biến đổi. Thậm chí, trong một ngôn ngữ nhưng ở mỗi mỗi địa phương, mỗi thời kỳ khác nhau cũng tạo ra những khác biệt, đã kéo theo sự biến đổi tên riêng chỉ người cả về ngữ âm và tự dạng.

Tên riêng người Êđê trong bức tranh chung về tên riêng các tộc người bản địa ở Tây Nguyên cung cấp những cứ liệu về sự tiếp xúc ngôn ngữ, văn hoá khu vực; cho ta một cái nhìn cụ thể hơn về những nét tương đồng và khác biệt giữa các nền văn hóa mà cụ thể là văn hóa định danh; thấy được sự đa dạng, phong phú trong quá trình hình thành, phát triển và biến đổi của tên riêng chỉ người trên địa bàn.

Người Êđê sử dụng tên riêng trong các hoạt động giao tiếp mang đậm phong cách hội thoại. Bên cạnh sự tuân thủ có tính quy thức trong giao tiếp hành chính, người Êđê vẫn có thiên hướng "phi quy thức hóa" những trường hợp có thể. Đặc điểm môi trường cư trú trong lịch sử đã làm cho người Êđê định hình một tâm lí ưa chuộng cách sử dụng tên riêng trong giao tiếp một cách giản tiện, tạo sự gần gũi, thân mật.

Quá trình nghiên cứu tên riêng người Êđê cũng đã đặt ra một số vấn đề cần được quan tâm, như vấn đề chính tả và cách đọc tên riêng. Luận án cũng đã nêu một vài thực trạng cũng như trình bày một số ý kiến khuyến nghị cho vấn đề. Cần có sự thống nhất trong cách viết, cách gọi tên riêng cho phù hợp trong giao tiếp, trong các loại hình văn bản và trên các phương tiện truyền thông trong bối cảnh một địa bàn đa sắc tộc, đa ngôn ngữ. Tuy nhiên, đây mới chỉ là giải pháp có tính chất đề xuất bước đầu dựa trên thực tế trải nghiệm của bản thân cũng như từ những vấn đề được rút ra từ các kết quả nghiên cứu trong luận án. Vấn đề này thiết nghĩ cần được tiếp tục nghiên cứu, thảo luận.

DANH MỤC CÁC CÔNG TRÌNH KHOA HỌC ĐÃ ĐƯỢC CÔNG BỐ CỦA TÁC GIẢ CÓ LIÊN QUAN ĐẾN LUẬN ÁN

1. Đặng Minh Tâm (2015), "Văn hóa địa danh và nhân danh của người Êđê ở Tây Nguyên dưới sự tác động của quan niệm "vạn vật hữu linh", *Tạp chí Đại học Sư phạm Hà Nội* (số 5), tr. 64 - 71.
2. Đặng Minh Tâm (2015), "Bước đầu tìm hiểu sự hình thành và biến đổi nhân danh của người Êđê ở Tây Nguyên", *Tạp chí Ngôn ngữ & Đời sống* (số 8), tr. 86 - 92.
3. Đặng Minh Tâm (2016), "Bước đầu tìm hiểu ý nghĩa của tên riêng người Êđê" *Tạp chí Khoa học Xã hội Tây Nguyên* (số 4), tr. 55 - 64.
4. Đặng Minh Tâm (2017), "Sự hình thành, phát triển lớp từ ngữ chỉ tên dòng họ của người Êđê ở Tây Nguyên", *Tạp chí Ngôn ngữ & Đời sống* (số 1), tr. 97 - 102.
5. Đặng Minh Tâm (2017), "Về tên họ của các tộc người bản địa ở Tây Nguyên", *Tạp chí LanBiang* (số 3), tr. 83 - 89.
6. Đặng Minh Tâm (2018), "Cấu tạo tên riêng của người Êđê", *Tạp chí Ngôn ngữ* (số 2) tr. 65 - 80.
7. Đặng Minh Tâm (2018), "Tên họ của người Êđê - nguồn gốc, cấu tạo và cách sử dụng", *Tạp chí Đại học Sư phạm Hà Nội* (Volume 63), tr. 86-96.